

VÖRÖSMARTI MIHÁLY ÉS MEGTÉRÉSE HISTÓRIÁJA¹

L

Az 1610-es év Nagyboldogasszony napja (augusztus 15.) irodalomtörténeti szempontból is jeles dátuma a magyar katolikus egyház történetének: elvesztett egy állhatatlan hívet és megnyert egy állhatatos lelket. Irodalmunk pedig gazdagabb lett egy hatalmas művel, szárba szökő barokk prózánk egyik első jelentős alkotásával: Vörösmarti Mihály *Megtérése históriájával*.

Történt pedig, hogy Tordai János egykori ferences szerzetes – akinek pályája egyszer már keresztezte Vörösmartiét: a kálvinista prédikátor életében először az ő miséjét látta katolikus szertartásrend szerint – éppen harmadszorra váltva hitet, „Diószegen lerészegedve... a Luther táborába szökött”.² Pázmány Péter azonban a rossz hírt rögtön örömteli tudósítással ellensúlyozhatta: „Nem ezt cselekedte bezzeg Veresmarti Mihály, az komjáti prédikátor. Mert minekutánna mennyei fénytől megvilágosítatván, meg kezdé sajdítani az ő vallásának kétes vóltát, hogy valamit lelke ismérleti ellen ne tanítana, az praedikállástúl megszűnök, és miérthogy az természetnek indulattya arra viszi vala, hogy az minémű vallásban született és nevededett vólna, abban megmaradna: Püspök nevet hamissan viselő előtte járóját és az több praedikátoroknak egész gyöleközetit szavával, írásával, mind jelen, mind távuly-létében megkerésésé, sőt fölötté igen úntatá, erőltető őket egész esztendeig, hogy az ő-tölle elő-adott nehézségeket néki megfejcsék. És noha által-látná, hogy amazok csak tétováznának és az lappangásra rejtekeket keresnének, mint az nap-fíny-elöt az baglyok: mindazáltal egész esztendőt tölte az szüntelen-való olvasásban, böjtölésben, imádkozásban, míg-nem osztán jóbban az Szent Lélektül megvilágosítatván, ugyan azon napon, mellyen Thordai magát elszedte, régi tévelygésinek ellene monda.”³

A kálvinista tábor, természetesen saját szempontjából figyelve, s egészen másként értékelve a várható apostasia fejleményeit, már az év elején megsejti a Vörösmarti életében bekövetkehető fordulatot. Az úgynek akkora jelentőséget tulajdonítanak, hogy Asztalos András nagyszombati polgár még a hazájától távollevő Szenci Molnár Alberttel is fontosnak tartja közölni a városa vallási életét felbolydító híresztelé-

seket. Viszonylag pontosan foglalja össze Vörösmarti Mihály hitbéli „akadékját”, elhatalmasodó vallási kételyeinek főbb cikkelyeit: „Ismerheti Kegyelmed Michael Veresmartit. Ezelőtt Komjátini [Komjátiban] prédikátor volt, igen megtébolyodott a hitnek dolgában. Az prédikátor uraim semmit nem tehettek nekie, sem Barsiban, sem Komjátin. Inkább hiszem, hogy az bosszúság vitte arra őtet, az miben vagyon. Azt akarja, hogy mutassák meg az prédikátorok, hogy ők legitimé vocati sint ad ministerium [törvény szerint szólítottak a szolgálatra]? Erre azok megfelelően, azt kérdi, hogy Lutherus, Zwinglius, Calvinus ordinarie, an extraordinarie vocati sint [rendes vagy rendkívüli módon szólítottak]? Erre is inkább hiszem, hogy megfeleltének nemcsak őkegyelmek, hanem még őmaga is, míg meg nem tántorodott. Deinde unde dignoscatur spiritum sanctum habere minister, quo sacram scripturam explicari gloriatur? Nam cuiusvis religionis assessores hoc de se affirmare audent, se spiritu sancto duci, ut hoc et hoc modo interpretentur scripturam. Postea inconueniens esse illiteratos ac rudes ad sacram scripturam remittere, ut hinc iudicium ferant, an minister iuxta ductum spiritus sancti recte interpretetur eam, sic enim currus bovem trahet etc. [Ezért honnan ismerhető fel, hogy a tisztviselőnek szent lelke van, honnan dicsekszik azzal, hogy a Szentírást magyarázza. Mert bármely vallás szolgálói merik állítani magukról, hogy őket a Szentlélek vezérli, és ilyen és olyan módon magyarázzák a Szentírást. Továbbá nem megfelelő műveletlen és faragatlan embereket a Szentíráshoz ereszteni, hogy abból ítéljenek, vajon a tisztviselő a Szentlélek vezérlete szerint helyesen magyarázza azt, a kocsi húzza ugyanis így az ökröt stb.] Akarnám mind én s mind az dominus Mackay, ha valami ki tractatust küldene ez ilyenekről Kegyelmed. Még szinte pápistává nem lőtt, de inkább hiszem, hogy közikbe áll immár, mert sok ideje, hogy itt vagyon Nagyszombatban, és néha-néha oda is elmegyén hozzájuk.”⁴

Persze, a laikus még nem tudhatta, hogy az éppen házassági szándékait valóra váltani igyekvő Szenei Molnár bármiféle „kis tractatust” hiába küldött volna ekkor már, s amit a gazdag polgár észrevett, a jéghegy csúcsa volt csupán. A kálvinista prédikátor áttérésének igazi okait, lelki tusájának folyamatát a prédikátortársaival folytatott hitvitái bemutatása révén, részletekbe menően – a néhány beavatotton kívül – csak az utókor ismerheti meg 250 évig kéziratban maradt vallomásos művéből, *Megtérése históriájából*. De valóban azt ismerheti-e meg?

Annak a másfél évtizednek a belső fejlődésrajzát és külső – leírásaiban főleg a hitvitáira összpontosító, illetve azokkal valamiképpen összefüggő – eseménytörténetét adja fő munkájában, amelynek során a vakbuzgó kálvinista diákból lett hitében megfogyatkozott, kétségeivel viaskodó tanító és prédikátor, s amelynek eredményeként – hitestársai nagy megbotránkozására – a „régie keresztény hitre”, a katolikus vallásra adta magát.

Egy önmagába állandóan vissza-visszazáruló gondolatkörnek lehetünk megfigyelői, amely gondolatkör már debreceni diák korától – éppen akkortól, amikor későbbi nagyhatású mesterei, Pázmány és Bellarmino Rómában találkoznak – álmatlan, látomásoktól gyötört éjszakákon, olvasással, igazságkereséssel töltött éveken át megtérése pillanatáig kísérti, nyugtalanítja: vallása nem lehet igaz hit, az egyedüli, amely által üdvözülni lehet, mert tanítói „azon egyről egyszer egyet, másszor mást mondanak”.

Ezért ábrándul ki Luther, Kálvin, Zwingli tanításaiból, ezért van az, hogy írásaiban a legádázabb küzdelmet nem is önmagával, lelkiismeretével vívja, nem is annyira dogmatikai síkon küzd meg vitapartnereivel – persze: ott is –, hanem inkább módszertani, vitaetikai, erkölcsi téren.

Egyrészt elégedetlen az elméleti válaszokkal, hite doktorainak írásaiban számtalan „tétovázást”, „csavargást” talál. Vádolja is magát a szerinte legnagyobb hibáért, amit elődeitől tanult: vallási elfogultságáért, örökölt előítéleteiért. „Hol volt eszed? Hova tetted volt okosságodat, értelmetet, ítéletedet, hogy doktorinknak ilyen csalárdságokat eszedbe nem vetted, ilyen temérdek és csaknem kézzel tapasztalható tétovázásokat meg nem láttad?... S ím, ez istentelenek a mi egyigyűségünkkel mely gonoszul élnek, ím, mint vesztenek, sillyesztenek bennünket! Ó, lélekvesztő, ó, minket rontó laktrak!” (33–34.)

Másrészt írása hemzseg a protestáns felekezetű hitvitázók disputációinak gyakorlati bírálatától. Soha nem mulasztja el szóvá tenni, hogy a disputák lefolytatása mily helytelen módon megy végbe: „Ezt pedig mindenkor és minden részekbe számtalan sok tétovázással, csavargással, cigánkodással és gyalázásra gondolt hazugságokkal elegyesleg cselekeszik, melyekről való feddésekkal, pirongatásokkal, hurogatásokkal, pörzsölésekkel a katolikusok ellenek tett írások rakvák. Harmadszor, ellenem eddig s ez után is a ti magatok viselétek is, mellyel ily igen kerülitök, hogy az előttiünk lévő kérdésekről való szóra is soha ne juthassunk, hanem annak szorgalmaztatását velem eluntassátok, s a dolgot félbehagyassátok; hosszat is hogy nem futhattok, hanem az inához nem bízó nyúlsüldő módjára ottan-ottan hol egy csalárdságnak gazosába, hol más hazugságnak bokrosába, s hol több hasonló mesterségeknek sűrűsében estek...” (81.)

A roppant szemléletes képpel szemben a helyes vitamódszert és -stílust hasonlóan árnyalt képből mutatja meg: „Merthogy, ezt jól eszettekbe vegyétek, jó predikátor uraim, a disputálónak igen hasonlóan kell magát viselni az utasemberhez, akár vízön, szárazon. Mert ha ki Kaszáról Bécsbe, Krakkóba vagy Kolozsvárra indul, míg odaérjen, mind jobbra, balra, keresztül elég út akad addig eleibe, melyekre ha mind eltér, oda nem jut, ahova indult. A tengeren vagy folyóvizeken is, hajója orrát ha minden vízszakadékokra téríti, mitül inkább evez, attul távulb esik attul, ahova készült. Így a disputáló is, a szó beszédben

előtalálkozott minden szóban vagy heltelen mondásban is ha beléakadván, azt űzi, futtatja, oda, ahol ki kellett volna beszéddel fakadni, soha nem jut. Mint az eszes utasemberek azért mind földön, vízön, egyéb utak s vízszakadékok mellől elmúlván, csak azt követik, mely őket az elszánt helyre vezet. Szinte így a disputáló is minden egyéb szót s mondást akkor füle mellől bocsátván, ha szintén egyébképpen ellene volna is, csak arra vigyáz, s arról szól, mely akkori vetekedésének céljára szolgál.” (70–71.)

A két szemben álló tábor erkölcsi alapállásának és vitamódszerének szerinte alapvető különbségét szellemesen érzékelteti a jezsuita Bellarmino és protestáns ellenfelei szembeállításával: „...elkezdém olvasni a Bellarminus írását, és ottan hamar nékem úgy tetszék, hogy szinte olyan a keresztyén hit igazságának mutogatásába, mintha fényes nappal, igyenes és tágas ország után hordozna. Beszéde neki igyenes, tanítása értelmes, bizonyítása terhes, kivel a mi doktorinkat ha összevevtem, hasonlóknak látszanak amaz éjjeli, nem igaz járatbéliek, búdoklók, út kívül és félve lappangókhoz, kik setétbe csötölnek-botolnak, esnek, hullanak; és akik hozzájok adják magokat, azokat is keskeny helyeken hordozzák, gazon és tüviskeken hurcolják, réseken ugratják, szorosakon bútatják.” (40.)

E talán kissé hosszadalmas idézetek – a pompás nyelvi zamat, a találó hasonlatok mellett – jelzik Vörösmarti írásának egyik fő tehertelét is. Jóllehet, élénk stílusban, nagy láttató erővel, szellemes képekkel, élvezetes iróniával, remek dialógusokkal képes a hangulatot és a légkört megidézni, a jellemeket egy-egy gesztusuk találó rajza révén életre kelteni, e hosszú vitaleírások – főleg azok nemritkán lényegtelen külsődlegességeinek végletes részletezése – elnehezítik, elszürkítik szövegét, szétdúlják annak szerkezeti kereteit.

Véleményem szerint azonban komoly funkciót hordoznak és töltenek be az olvasó felcsigázott érdeklődését szunnyasztó, fárasztó vitaleírások: éppen a lényegről terelik el a figyelmet; a külsődleges jegyeket felsorakoztatván, az érdemit leplezik. Jelesen azt, hogy az összecsapások gyakorlatilag *post festa* folynak, ő már elszánt lélekkel, döntés után lépett a pástra. E vitáktól mintegy megerősítést, visszaigazolást vár csupán: tette valóban helyes volt, az egyedül üdvözítő megoldást választotta, amikor az áttérést elhatározta.

Ez az utólagos – elismerem, becsületsértésszámba menő – megállapítás hiányzik az eddigi szakirodalomból, noha kronológiailag és lélektanilag is igazolható a *Megtérése históriája* szövegéből.

A lelki egyensúlyát veszített, ám nyíltan még keményen pápistaellenes komjáti prédikátort Forgách Ferenc nyitrai püspök 1604-ben fogságba vetteti a katolicizmus gyalázásáért. Fogsága után olyan hatások érik, melyek elmélyítik benne a kételyt s a kétely jogosságának érzését. Megírja egyházi előljárójának, Dobronoki superattendensnek, hogy

akadék támadt szívében. A vigasztalására-erősítésére küldött irások azonban, ahelyett hogy belőlük hite melletti tudományt meríthetett volna, tovább mélyítették válságát: „Doktorim csavargása megtapasztalása annál inkább elhaborította. ...Micsodát? – mondtam. Amint vésszed eszedbe, te bizony tévelygésbe, te bizony eretnokségbe vagy.” (33.) Kimondja tehát, amiről Bellarmino tárgyilagos és racionalistán világos írásai végképp, egy életre szólóan meggyőzik: eddig igaznak hitt és tartott vallása „emberi vélekedés” csupán: eretnokség. Vagyis Vörösmarti már 1604–1605 táján kimondta vallása és önmaga felett az ítéletet, azonban még időre volt szüksége ahhoz, hogy azt – a veszélyeket elkerülve – nyilvánosságra is hozhassa.

Bellarmino olvasása nyomán ekkor jelenti ki: „Ezek így lévén, csak azokból is, amelyeket már látok vala, én ezt a dolgot úgy általértem vala, hogy *szabadon mertem volna megtérni*. De meggondolván azt, hogy az üdvösségembe járó, s ugyancsak sietnöm sem kell vele; azt is afölött, hogy ebbe hertelenködésem kész okadás volna vétkecsítésemre is, hogy hamar s könnyen, nyomorúságtul vagy annak csak félelmétül megtöretésből, s egy állhatatlanságból hajlottam el hitömről, készebb lettem volna nagy nyomorúság szenvedésre, hogysem magamat rekesz alatt adtam volna megtérésre. Hanem eltökélém azt magamba, hogy ezt szabadságomba el sem mulatom, végben is úgy viszem, hogy minden méltó vétkecsítésemnek eleit vésszem; magam szerént elsőbe mindeneket megrostálok, azután azt feleimnek is elejökben adom.” (Kiemelések tölem. J. J.) Tehát majd csak fél évtized múlva vállalja nyíltan a pápista nevezetet, addig részint önmaga további meggyőzését szolgáló tanulmányokra, részint a kortársak kemény vélekedésének lecsillapítására kellett időt nyernie.

Ezzel mintegy csapdát állított volt elvbarátainak, végül mindenért áthárítva rájuk döntése ódiúmát, hogy megszabaduljon a nyomasztó felelősségtől: maga is sokat „törekedett” Bellarmino tanításai ellen, s „nékiek is elejökben azért adtam, hogy azt ne hagyják elhinnöm. De minekutána magam sem találhatnám fel, ők sem mondhaták, miért ne kelljen azt hinnöm, kételen lévék elhivésére, győzhetetlen igazságával hozzá való kedvetlenségemet meggyőzván, s azáltal magához mint egy vaslánccal kötözván.” Az lenne a bűn, ha eredeti hitén megállna.

Tehát Bellarmino dogmatikai fegyverzetével felvértezve Vörösmarti már lélekben áttérként, ahogy kortársai mondták, hitehagyottként hívta ki szellemi párviadalra volt lelkipásztor társait 1609–1610-ben. Azok már akármit mondhattak, bármivel érvelhettek volna, elhatározásában nem tudták volna megingatni, saját pártjukra visszatéríteni. Vörösmarti olyannak látja és látatja őket, mint akik eleve alkalmatlanok a feladatra. Érdemi ellenvetésre képtelenek, formai kifogásaik vannak csupán. Néha nem is hallja őket a zajban, néha nem is figyel rájuk; egyaránt mellékes, külsődleges szempontokra teszik a hangsúlyt a tartalmi, lényegi vita helyett. Gyakran nem is a tényszerűség érdekli az eset

megörökítésénél, hanem az összecsapás hangulatának és külső körülményeinek, illetve a társak tudományos-hitbeli fogyatékoságainak rögzítése a fontos számára. Első zsinatuk leírása jószerével nem is több, mint a körülményekről szóló beszámoló, meritumot alig érint. Máskor viszont kitűnik, hogy csak azért provokálja a vitát, hogy társait kiugrassa a bokorból, színt vallasson velük: „A predikátorok között is pedig egész fogságomból kiszabadulásomtul fogva mind próbáltam alattomba. Adtam valamit elejökbe, hogy lássam, mire mit szólnak.” (41.)

Disputájuk nem is lehet igaz vita, hiszen hiányzik a közös alap. Vörösmarti nem fogadja el ellenfelei Kálvinnal vallott nézetét, hogy a hit az akarat függvénye, ő Ágostonnal tart: valaminek az elhívése vagy nem hívése az elhithető októl függ. Mivel tehát nem látja meggyőző okát annak, amit kollégái állítanak, marad az öt meggyőző okokkal kiszolgáló Bellarmino – s tegyük hozzá a két másik fontos mester nevét: Forgách Ferenc és Pázmány Péter – hitén.

Első, lelke gyógyulása érdekében írt, a legfőbb kételyeit illető vitapontokat összefoglaló zsinatkérő levele írásakor már tudja: ő az egy Bellarminóval felvértezve, s vele egyetértve síkraszállhat vallása minden doktora ellen. Ez az eltökéltség, ha máshonnan nem, abból is kiderül, hogy Pareus Bellarminót cáfoló írásait – amelyekbe ellenfelei minden reményüket vetették – képtelen hazugságnak, orcátlan patvarnak titulálja. Tehetné-e ezt más, mint egy lélekben már elszánt katolikus? S bár a zsinaton a hang még a kételyek közt vergődő, s bár még azt vallja, nem eltökélt szándéka, hogy „akar imígy, s akar amúgy legyen is, ugyan pápistává lések”, azt ugyanakkor készséggel elismeri, hogy Bellarmino „minden tanításába ítéletömbe úgy meggyőz, hogy fel kell kiáltanom, hogy az ha nem igazság, nincs ég alatt, elfogyott, számkivetésbe vagy e világból az igazság”

Ám mindez még nem az áttérési hajlam nyílt megvallása, bármily egyértelmű is az állásfoglalás. Még újabb zsinatokat sürget, újabb traktára vállalkozik, újabb levelekkel vádaskodik, hogy volt prédikátortársai nem tesznek meg mindent lelke megmentése érdekében! S miután mindezek kudarcot vallanak, minden mentő kísérlet zátonyra fut, csak akkor – műve legeslegutolsó lapjain! – teszi fel elhatározására a koronát. Akkor vágja szemükbe: „Valamely vallással a maga tanítói sem férnek egybe, és vezetése követéséből tévelygésbe s pokolra eshetnek az emberek, s esnek is, az nem Istentől való keresztyén igaz hit, hanem ördögtől származott tévelygés s eretnokség. De... a kávinista (lutherista) vallás azért nem Istentől való keresztyén igaz hit, hanem ördögtől származott tévelygés s eretnokség.”

Kimondta hát a kimondhatatlant; a kocka el van vetve. „Melyek már így lévén, a tületek elválásomra és a katolikus vagy pápista gyülekezetbe állásomra bezzeg engemet nem illet, hanem az ottmaradástokra tiétek az apostata, hitszakadás, pártos s pribék titulusunak virága.”

S *Megtérése históriájának* utolsó bekezdésében – ahogy ő mondaná: paragrafusában – patetikusan felragyogó prózában a társakat is a megértett igazság vételére, az ő követésére, az áttérésre szólítja fel: „Kérem azért az Úristent, hogy megszáván ennyi ideig való vakoskodásokat, fiának érdeméért adja szent malasztját, mely által lelketeknek behumott szömeit nyissa fel, hogy veszedelmes állapotokat lássátok; kemény szívetöket lágyítsa, hogy nyavalyátokat érvén, gyógyulástokat kívánjátok; elmétöket világosítsa, hogy az igazságot értsétek; megátalkodott akaratotokat törje s hajtsa, hogy a megértett igazságot vegyétek, és így az anyaszentegyházba jüvébe kövessetek, hogy akik azelőtt az Úristent egy zsinagógába boszontottuk, immár ő szent feliségét tiszta szívvel, egy ecclesiába, kedve szerént szolgáljuk. Amen!”

Igen ám, csakhogy ezt az ő követésére buzdító felhívást, bár műve csúcspontjára, a kronológiailag és logikailag kívánkozó helyre, a legvégeére iktatja, nem a tényleges áttérése – amit Pázmány bölcs késleltetésére halasztott ugyan 1610 tavaszáról ugyanazon év augusztusára – körüli időpontban fogalmazta, hanem saját bevallása szerint – amint arról egy, a szövegben felejtett utalás árulkodik – jóval korábban, közvetlenül az *első zsinatuk* után – egy el nem küldött levélben! Azaz a hitentartása érdekében kikönyörgött vitaeljáráások *kezdetének kezdetén!*

Innen, s csak innen, műve végéről visszanezve érthető meg a második zsinatot sürgető, 1609. november 1-jén kelt levelének bátrabb, nyersebb, egyenesen fenyegető hangvétele. A *játszma* tehát ekkorra már eldőlt, a következőkre, a hosszas, gyakran szofizmusba hajló, a nagyothallók párbeszédére emlékeztető vitákra már csupán az önigazolás végett van szüksége, a volt lelkészársak hitelének, erkölcsi tekintélyének teljes megsemmisítése érdekében. S bár még szóban továbbra is fráterüknek vallja magát, még 1610 júniusában – sőt júliusában, mikor már Pázmány zabolázza Vörösmarti áttérési indulatait – is azt állítja, hogy semmi szakadás nincs köztük, neki senki pápistasága nem kell – ez már taktikázás csupán. S ettől a pillanattól kezdve már egy másik hitvita folytatódik, nem az a belső disputa, amit elkezdtek. Amint azt a kálvinisták is észrevették és többször szemére hányták, ekkor már – többé-kevésbé rejtetten – a korra jellemző katolikus–protestáns hitvita zajlik.

II.

Noha századunkban nem adták ki Vörösmarti históriájának teljes szövegét – olvasmányos szemelvények láttak csupán újfent nyomdafestéket belőle –, magára találó, s egyre inkább az írói teljesítményre, az individuum önmegjelenítésére figyelmező irodalomtörténet-írásunk a korábrinál magasabb polcra helyezte legfőbb alkotását. Határozott ágostoni indíttatásai nyomán kiemelték konfesszionális jellegének úttörő

szerepét memoárirodalmunk kezdeteiben, eredetiségét, önálló fogalmazását hangsúlyozva pedig annak korszakos jelentőségét, hogy „nem idegen nyelvű munka hatására írott könyv”.⁵

E megállapítások nyomán kissé alaposabban szemügyre véve Vörösmarti Mihály művét, s elismerve annak – később részletezendő – szépírói erőnyeit, erős kétségeinknek kell hangot adni a szakirodalom legújabb értékelésével szemben.

Vörösmarti Mihály – nevét saját kezűleg írta ebben az alakban – nem önéletrajzírói szándékkal fogott tollat, mikor *Megtérése históriája* megírásának ötlete megfogamzott benne. Műve nem akart többet nyújtani, mint amit címében is jelzett: a korban divatos műfajnak, a konverzió történetének kívánalmait szem előtt tartva. Ezért jószerével alig-alig villant fel valamit az életrajzi eseményekből, csupán a sorsfordító mozzanatoknál áll meg egy-egy mondat vagy tájékoztató közbevetés erejéig. Írásában egyetlen esemény, a katolikus hitre való áttérés körülményei kerülnek középpontba, vagyis inkább az 1609–1610-es év vitafolyamatának megörökítésére összpontosítja figyelmét és írói energiáit. Az összes többi megemlített esemény, történés csak annyiban érdekes számára, amennyiben ezt a folyamatot előkészíti, illetve annak következménye. Az áttérést megelőző vívódás, lelki tusa megjelenítése sem igazán fontos számára, a vallomások műfajok ismert darabjaihoz viszonyítva elenyészően kevés a pszichológiai küzdelmet megörökítő, a mély érzelmi válságot tükröző beszámoló. S bár Ágostonéhoz hasonlítja lelki megrázkódtatását, az önmagával való vívódás kivetítése csupán egy-két hevültebb mondatra korlátozódik, a kételyek, a belső harc, a lelki rezdülések részletezése helyett azonnal a külső történések hosszadalmas taglalására tér át. Úgy vélem, ez is a fentebb írtakat támasztja alá: 1609–1610-ben, amely időszak írásművének középpontjába került, már nem a vívódás határozta meg s jellemezte életét. Az igazi tragikus válságot a komolyabb megingását követő 1605–1608-as években élhette át, amely periódus viszont kívülre került látószögén, így Vörösmarti nem hatolt lelkiismeretének olyan mély tárnáiba, mint tette előde, Szent Ágoston, vagy kortársa, Bornemisza Péter, vagy utóda, Bethlen Miklós.

Az önéletírásokra oly jellemző szándék azonban elvitathatatlan a história szerzőjétől. Amint ajánlólevelében is megvallja, hitét és személyét próbálta megvédeni a rágalmozó, hamis nyelvektől, s ügyének megörökítésével a kortársak és az utókor hasznára kívánt okulásul szolgálni.

Vörösmarti eredetiségének, az „önállóan fogalmazott” prózának kérdését illetheti részünkről a legtöbb kétely. Ezt a kérdéskört kell a legnagyobb óvatossággal megközelítenünk és körüljárunk.

Vörösmarti Mihály nem tart igényt az eredeti gondolkodó címére: többször is hangsúlyozza, hogy semmi új nem található érvrendszeré-

ben. Hitbeli megakadásához készen kapja a dogmatikai gondolatrendszert és érvkészletet. Bevallottan Roberto Bellarmino *Disputationes de controversiis fidei adversus huius temporis haereticos* című műve az, melyre alapozza a kálvinista vallással szembeni kételyeit, s az a fegyver, amellyel egyedül harcba mer szállni az összes protestáns doktorral és tanítóval. Ami tehát a feltett kérdésekben és a válaszokban kifejtett dogmatikai rendszert illeti, az kétségen kívül nem eredeti, hanem – Vörösmarti szerint legfőként – Bellarminótól kölcsönzött. Ám – már korántsem ennyire bevallottan, sőt kifejezetten rejtve – még más jelentős hatásokkal is számolnunk kell Vörösmarti érvrendszerének, vitamódszerének és még stílusának kialakításában is. Ezek a hatások, úgy érzem, nem annyira az eredeti vitára – az egyik arra is –, hanem a ránk maradt szövegre, annak végső változatára nyomták rá erőteljes bélyegüket. Ma már jószerével lehetetlen kimutatni őket, ám ahol a tartalom maga árulkodik róluk, ott feltétlenül rá kell mutatni a szöveg esetleges későbbi genezisére vagy módosulására, utólagos rekonstrukciójára. Hiszen, ne feledjük, a mű valószínűleg 1610 és 1634 között készültformálódott – az ajánlólevél pedig 1643-ban, két évvel a szerző halála előtt kelt –, többszöri, más-más időpontban keletkezett javítás-kiegészítés nyomát mutatja a végleges, sajtó alá szánt tisztázat is. A szerzőtől tudjuk, hogy már 1628-ban ki akarta adatni, tehát a mű már akkor közel állhatott jelenlegi állapotához, de akár haláláig is dolgozhatott rajta az író. Azért fontos hangsúlyozni e rendkívül hosszú keletkezési-alakulási folyamatot, mert közben olyan művek jelentek meg Vörösmarti látókörében, már az áttérése időpontja után, amelyek feltétlenül hatottak a szerzőre. Így az állandóan alakulófélben levő szövegére is. (Mely eljárásának részben megvan a létjogosultsága, hiszen az 1610 utáni eseményekkel is foglalkozik fő műve lapjain.) Ha – mint az valószínű – nem módosítottak is radikálisan a Bellarmino nyomán kialakított koncepciót, árnyalhatták azt, s példatárak, okfejtésük, bizonyító erejű adataik és hivatkozásaik révén utólagosan minden bizonnyal részt vettek a végső textus létrehozásában.

Mindkét nagy hatású szerző Bellarmino nyomán dolgozott, az ő rendszerét és módszerét alkalmazta és népszerűsítette, ezért olyan nehéz kimutatni tényleges jelenlétüket Vörösmarti szövegében és szellemi világában.

Egyikük a megtérésében oly jelentős és meghatározó szerepet vállaló Pázmány Péter, másikuk – az ugyancsak jezsuita – belga Leonhardus Lessius – Lessius Lénárd, akinek *Tanácskozás, melyiket kelljen az sok különböző vallások közül választani* című munkáját – melyet éjszakánként, titokban Pázmányhoz járva, nála látott először –, éppen Pázmány ajánlására, a megtérését követő évben le is fordítja Vörösmarti.

Amiként számos egyezést, megfogalmazásbeli azonosságot – majd-hogynem saját idézetet – figyelhetünk meg a *Megtérése históriája* és

a *Tanácskozás*... Drugeth Györgynek szóló ajánlólevele között, akként minden lényeges kérdést érint a *Tanácskozás*..., ugyanazokra a példákra, forrásokra hivatkozva, mint a *Megtérése históriája*. Nem véletlen, a téma természetéből fakadó azonosságokon túl van még egy oka is: ha 1610-ben kezdte el írni áttérése történetét, akkor annak párhuzamosan kellett készülnie a *Tanácskozással*. Legalábbis hatniuk kellett egymásra. Feltűnően nagy az „új tanítóknak egymás után következésekről”, a tradícióról, a szabad akarat kárhoztatásáról, a csodatételekről, az új tudomány tévelygő, állhatatlan voltáról szóló részek és a *Megtérése históriája* megfelelő tételei közötti azonosság. Ez a hatás azért is joggal tételezhető fel, mert leginkább ott jelentkezik, ahol nem az „eredeti” levélszöveg áll, hanem legalább három idősíki metszi egymást a szövegben. Az első a tényleges disputáé, a második az azt megörökítő levél írásáé, a harmadik a mű megszövegezéséé, amikor nem lemásolja az eredeti dokumentumot – a levelet, misszilit vagy fiktívet –, hanem újrafogalmazza a valóság levélbeli mását: „Olvasó atyámfia, itt is a levélformát csak egyáltaljába való írásformára változtatom.” Azaz az egykorú levél nyomán újrafogalmazza a történetet. Ami viszont jóval a megtérése után történt, vagyis olvasmányélményei közül a frissebbek is bekerülhettek kérdéseibe és érveléseibe.

Erről az utólagos rekonstrukcióról beszédesen vallanak az olyan ki tételek, mint az „itt azt kellett volna mondanom”, vagy „így kellett volna szólanom”.

A Lessiusénál is erőteljesebb azonban a *Megtérése históriáján* tetten érhető Pázmány-hatás. Magától Vörösmartitól tudjuk, hogy az akkori pozsonyi jezsuita misszió vezetője milyen rendkívüli szerepet vállalt megtérítésében. Pázmány – nagyon tudatosan – szóban, írásban és olvasnivaló ajánlásával egyaránt az áttérés felé terelgette a hitében megingott kálvinista prédikátor útját. Mivel az ő személyes és irodalmi ráhatása előbb jelentkezett, mint Lessiusé, a megtérés előkészítő folyamatában Bellarmino után döntő érdemei voltak. Néha valósággal az az olvasó érzése, hogy Pázmány a háttérben akar maradni, Vörösmarti megtérésében Bellarmino nemzetközi tekintélyének engedve át a főszerepet. Hatásáról azonban bizonyító erővel tanúskodnak a história *Kalauz*-hivatkozásai – tizenegy említés –, melyek két megoldást kínálnak. Vagy valóban utólag használta fel őket a szöveg megtámogatására, s akkor igazolják a textus későbbi igazításáról fentebb mondottakat, azaz a szöveg eredetiségével kapcsolatban jelzett fenntartásokat, vagy pedig Pázmány már kéziratban Vörösmarti rendelkezésére bocsátotta hatalmas rendszerező művét. S akkor a sejtettnél is sokkal nagyobb részt vállalt Vörösmarti áttérésében Pázmány Péter. Tehette, mert a *Kalauz* kéziratával 1610 őszére készült el, vagyis éppen azokban a hetekben, amikor Vörösmarti a mindent eldöntő lépést megtette. A közvetlen kontaktus a két mű között nemcsak a hivatkozásokkal igazolható, hanem a legfontosabb gondolatok,

érvek, kifogások teljes azonosságával, a logisztikai levezetésekkel, s rajtuk kívül a nyelvi, kifejezésbeli egyezésekkel is. (Ilyen például a „csalóka” festő vándoraneddotájának szerepeltetése – igaz, más forrásból –, az igény, hogy az Istentől küldöttek, mint a világi követek „pecsétos levéllel”, azaz csodákkal igazolják küldött voltukat; Sisinnius példázata a felesleges disputáció ellen; az egyházatyákra való azonos hivatkozások, Markalf felléptetése, a filozófust megtérítő csekély tudományú niceai szent ember története stb.)

Mindezek persze a szöveg későbbi alakulása során – illetve számos más, esetleg közös forrásból is –, a végső kialakulás előtt is bekerülhettek Vörösmarti szövegébe a *Kalauz*ból, melyben ő szinte benne élt. Olyannyira, hogy második, 1623-as kiadásához tárgymutatót is készített, amely, sajnos, végül is nem jelent meg!

Pázmánynak a protestantizmussal kapcsolatos eszmerendszerével – mely a hitújítás egész rendszerének cáfolata, s amely később beépült a *Kalauz*ba – Vörösmarti esetleg már korábban, rövidebb az 1604-es nyitri fogsága után megismerkedhetett. Az *mostan támadt új tudományok hamisságának tíz nyilvánvaló bizonytsága* 1605-ben hagyta el a sajtót, s nehéz lenne elképzelni, hogy Pázmány ne ezzel a saját munkával akarta volna – a tekintélyek után – Vörösmartit az „új tudományban” való tévelygése felől felvilágosítani. Ráadásul a mű második részének központi kérdése éppen az, illetve annak cáfolata, ami Bellarmino munkájában olyan elemi hatást gyakorolt Vörösmartira: „Isten az oka, indítója és igazgatója minden gonosz cselekedetnek. És az ő akarattya késétketlen vonszon mindenekre, amit cselekszik.”

Ami viszont formailag volt a legnagyobb hatással Vörösmarti *Megtérése* *históriájának* szövegszerveződésére, az, véleményem szerint, Pázmány Alvinczi Péter ellen írt vitairata volt, az *Öt szép levél*. Még ahhoz is időben – 1609 első felében – látott napvilágot, hogy Vörösmarti átlálásához alkalmas érveket szolgáltatson. Itt is jó néhány vitamozzanat felbukkan, mely mind Pázmány említett munkáiban viszontlátható, mind pedig Vörösmarti művének szerves alkotó elemévé válik. Az alapvetően gondolati-tartalmi azonosságok mellett a kifejezésbeli egyezések is számottevőek: a cigányság, patvarkodás, színlés, csalárdság, tétovázás kifejezések minden bizonnyal a hitvita-irodalom közkinccsei voltak, de Pázmányra és Vörösmartira különösen jellemzőek.

E tartalmi-stilisztikai egyezéseknél is fontosabb a formai ösztönzés. Az *Öt szép levél*ben megvalósított vitairat műfajilag inspirálhatta Vörösmartit *Megtérése* *históriájának* formai-szerkezeti megoldásában. Ő 1609. április 7. és 1610. július 2. között fogalmazott tíz – és egy el nem küldött tizenegyedik – levelével alapozta meg műve szerkezetét. Vörösmarti Mihály szemmel láthatóan a levél – gondoljunk még az *Intő, tanító levél, melyben a régi keresztyén hitben a bátaikat erősíti apáturok* című, valóban levélként született, majd könyv terjedelművé dagadt írására, valamint

remekbe szabott ajánlóleveleire – műfaji keretei között érezte magát otthon, ideális terjedelmet és formát találva mondanivalójához. Akkor vesztette el lába alól a biztos talajt, amikor, felrúgván a levél öntőformáját, szerkesztetlenül, az időrenddel sem törődve önti olvasójára az egyébként is nehezen követhető, idősíkokat, valóságot és képzeletet vegyítő vitabeszámolóját. Ilyenkor az egyébként sem túlságosan olvasmányos, elvont problémákkal küszködő próza önmaga karikatúrájába csap át.

Miért van mégis az, hogy ennyi negatívum ellenére is néhol lebilincselően vonzó olvasmány, jelentős írói teljesítmény Vörösmarti Mihály műve?

A helyenkénti darabosság ellenére is veretes, egyéni hangvételő, humanista hagyományokon és pázmányi körmondatokon pallérozódott 17. századi próza egy tántoríthatatlan egyéniség – csúsztatásaival együtt – hiteles önarcképe. A sodró nyelvi indulat, a pontos megfigyelések és az azokat plasztikusan megjeleníteni képes elbeszélő tehetség, a látszólag bonyolult körmondatok világos logikai rendje, a szerző szellemi fölényét jelző kommentárok ironikus-gunyoros felhangja, a roppant találó, főleg a természetben otthonos ember világából vett érzékletes hasonlatok, az egyháztörténetből származó példázatok és a zajos világi élet metaforái, anekdotái, valamint a mindent – még a semmitmondást is – élénk párbeszédekkel élénk táró drámai erő – mind-mind hozzájárulnak ahhoz, hogy az életképekben megelevenített, már kissé megfáradt-megkopott hitvitájú századforduló embere az újabb századforduló emberéhez is érvényesen szóljon, egy hitvita keresztmetszetében önmagát és korát is megmutassa.

Ettől író Vörösmarti Mihály. Ebben rejlik egyetlen, ám igazi eredetisége.

JEGYZETEK

- 1 VÖRÖSMARTI Mihály *kálvinista prédikátor megtérése históriája*, sajtó alá rend. JANKOVICS József, NYERGES Judit, a kísérő tanulmányt írta JANKOVICS József, a latin szövegeket fordította és a jegyzeteket írta GERÉBY György, Bp., 1992.
- 2 IPOLYI Arnold, *Veresmarti Mihály XVII. századi magyar író élete és munkái*, Bp., 1875, 422.
- 3 PÁZMÁNY Péter, *Posonban lőtt praedikatio*, sajtó alá rend. RAPAICS Rajmund, in PÁZMÁNY Péter *Összes Művei*, II, 1895, 793.
- 4 SZENCI MOLNÁR Albert *Válogatott művei*, sajtó alá rend. VÁSÁRHELYI Judit, a bevezetést írta TOLNAI Gábor, Bp., 1976, 605.
- 5 MÁTÉ Károly, *A magyar önéletírás kezdetei (1585–1750)*, Pécs, 1926, 21–29; illetve NEMESKÖRTY István, *A magyar széppróza születése*, Bp., 1963, 231; BITSKEY István, *História, emlékirat, önvallomás*, in *Irodalom és ideológia a 16–17. században*, szerk. VARJAS Béla, Bp., 1987, 77–79.